

A szabadidő növekedése a műszaki-tudományos forradalom korszakában¹

{ SZÁNTÓ MIKLÓS

Ez az előadás a szabadidő kérdés néhány fontosabb elméleti problémájával (a szabadidő fogalma, funkciója, a szabadidőtevékenységek tipizálási kísérletei, a különféle aktivitások választását determináló faktorok stb.) foglalkozó hosszabb tanulmány egyik részlete; a tanulmány konkrét szociológiai felvételek elméleti hipotézise, amelyet a vizsgálatok majd igazolnak vagy cáfolnak, helyesbítenek, elmélyítenek; e fejezet azt vizsgálja, hogy a napjainkban folyó tudományos-műszaki forradalom a két rendszer eltérő viszonyai között milyen azonos és ellentétes formákban alakítja át az életmódot, változtatja meg a kultúrszintet és ezek milyen kölcsönhatásban vannak a szabadidő növekvő mennyiségével, az egyre differenciálódó szabadidőtevékenységekkel. Ez az előadás a konferencia témájához azzal kapcsolódik, hogy a tudományos-műszaki forradalom általános törvényszerűségei a szocialista termelési viszonyok keretében mint különös tendenciák valósulnak meg, és ezek érvényesülnek azután a különböző szocialista országok konkrét fejlődésében mint egyes nemzeti specifikumok. A kulturális forradalomnak, amelyet mindenekelőtt a szocialista elemek domináns helyzete, a kulturális szint felemelése és az életmód átalakulása jellemez, fontos és kifejező mutatói a szabadidő elfoglaltságok. A szabadidő aktivitások hasonló vagy azonos adatai tükrözik a szocialista országokban végbemenő átalakulás egyetemes voltát, általános törvényszerűségeit, az arányeltolódások hozzásegítenek a nemzet sajátosságok megértéséhez.

Bevezetés

A társadalomtudomány világszerte „ráállt” a szabadidő kutatására, és pedig nemcsak a szociológia, hanem — mert maga a probléma komplex jellegű — a közgazdaságtudomány, a statisztika, a pedagógia, a néprajz, a pszichológia, a filozófia oldaláról is folyik a probléma megközelítése.

A vizsgálatok — elsősorban módszertani jelleggel — nálunk is megindultak. Ezek: az 1960-as dunaújvárosi kísérlet — amelynek még kezdetleges eredményei a Filozófiai Szemlében kerültek nyilvánosságra —, a Központi Statisztikai Hivatal reprezentatív felvétele a városokban élő nők helyzetéről és ezen a helyzetképen belül szabadidő elfoglaltságaikról, végül pedig az 1962 nyarán Budapesten, az egyik munkáskerületben, Angyalföldön szociológiai módszerekkel végzett szabadidőfelvétel, amely egy régi típusú és egy új település munkáscsaládjainak munka utáni elfoglaltságait hasonlította össze.

¹ Elhangzott az MTA Filozófiai Intézetének 1963 júniusában „A szocialista fejlődés törvényszerűségei és a nemzeti sajátosságok problémái, különös tekintettel a kulturális fejlődésre” címmel megtartott nemzetközi konferenciáján.

1. *A szabadidő fogalma és formái, szerepe*

A munkán felüli idő funkciója — közgazdasági kategóriaként — az, hogy a munkaerő bővített újratermeléséhez szükséges időmennyiség.

Idő és anyagi-kulturális javak — ezek a feltételei a munka utáni pihenésnek, művelődésnek, szórakozásnak. Ahhoz, hogy az emberek tömegei — a munkáerejük nyers és szorosan vett visszanyerését szolgáló időn túl — rendszeresen, naponta szabad órákkal rendelkezzenek, ahhoz a termelőerők és a termelőviszonyok magas fejlettsége szükséges — fejlett ipar és magas színvonalú mezőgazdaság.

Az osztálytársadalmak története során tapasztalt az a helyzet, hogy szabadidővel lényegében csak az uralkodó osztályok rendelkeznek, a kifejlett kapitalizmusban módosul. Társadalmi helyzetük ellentétes voltának megfelelően más a tőkés osztály és más a munkásosztály rendelkezésére álló anyagi-kulturális eszközök mennyisége, jellege — fényűző vagy kevésbé luxusvontak —, más szabadidő tevékenységeik tartama és minősége, de a szabadidő kézzelfogható realitássá válik a dolgozó tömegek számára is.

Amíg a munkán felüli idő lényegében egybeesett a munka okozta fáradtság kipihenésével, a biológiai szükségletek kielégítésének idejével, az alvással, az evéssel, az elfogyasztott energia visszapótlásával, addig a kérdés elméletileg nem jelentett különösebb problémát. Amikor azonban a termelőerők fejlődése, a társadalmi viszonyok változásai, az osztályharcok eredményeképpen a munkaidő csökkent és a dolgozók rendelkeztek már kedvük szerint felhasználható órákkal, napirendre került ennek az egyre nagyobb szerepet játszó társadalmi jelenségnek tudományos igényű értelmezése is.

Ez a történelmi oka a szabadidő meghatározások szinte áttekinthetetlen tarkaságának. És ennek a kezdeti szakasznak felel meg a tény is, hogy a legtöbb nyelvben még nem differenciálódott külön fogalom a szabadidő. Ez a kifejezés a nyelvek egész sorában egyrészt „időtartamot” jelent, másrészt azokat a tevékenységeket is, amelyeket az ember a munkán kívüli időben végez (leisure és leisure time).

A tisztázatlan elméleti kérdések egész sora vár megoldásra; a szabadidő szociológia gyerekcipőben jár. Vitatott például maga a szabadidő fogalom is. „A szabadidő fogalmát rosszul fogalmazták meg, vagy egyáltalán nem adták meg. Nem ismerünk semmiféle kísérletet a szabadidő tevékenységek komoly korrelációs osztályozására, semmiféle összehasonlító elemzést a szabadidő funkcióiról.” (J. Dumazeider: *Revue Sociologie* 1960. 4. szám.)

Vegyük például G. A. Prudenszkij akadémikus szabadidő definícióját: „A szabadidő a munkán kívüli időnek azon része, amelyet a dolgozó tanulásra, szakmai továbbképzésre, társadalmi munkára, pihenésre, heverésre, műkedvelő tevékenységre fordít, tehát saját sokoldalú fejlődésére használ fel.” (G. A. Prudenszkij: *A dolgozók munkán kívül eltöltött ideje. Cikkgyűjtemény*, 1961.)

J. Dumazedier, aki a kérdés legismertebb nyugati szakembere, egy 1953-ban írott cikkében (A szabadidő tevékenységek funkcionális osztályozása) a következő meghatározást adta: „A szabadidő a termelőmunka, a technikai haladás és a társadalmi erők egymásra ható fejlődése révén szabaddá vált idő az ember nem-termelő tevékenysége számára, a termelési periódus előtt, alatt vagy után.”

Mindkét meghatározásra jellemző, hogy funkcionális jellegűek. Prudenszkij definíciója a tevékenységek felsorolását kíséri meg, a sor azonban nem

teljes. (Nem is lehet egy definícióban taxative megadni a lehetséges aktivitásokat.) Összefoglalja azonban az elfoglaltságokat közös funkcióik alapján, hogy ti. a dolgozók sokoldalú fejlődését célozzák. Mindkét szerző a munkán kívüli idő részeként, a produktív munka elvégzése után a nem-produktív tevékenységekre jutó időt érzi szabadidőn.

A produktív-improduktív ellentétpártnak csak ebben a vonatkozásban van létjogosultsága, és nem használhatjuk az „improduktív” fogalmát eleve mint erkölcsi-esztétikai leminősítést. A termelő munkában való részvétel után a szabadidő eltöltése ismét lehet improduktív vagy produktív, üres vagy gazdag, a személyiséget valóban fejlesztő, felszabadító, de lehet például részegeskedés, elpazarolt idő is.

Ha a társadalmi munkamegosztás során az emberekre háruló tevékenységek elvégzése után fennmaradó időmennyiség a szabadidő, akkor például az iskolába járók esetében a tanulás felfogható úgy, mint munka; tanuláson kívüli idejüket pedig szabadidőnek vehetjük. Külön kategória a háziasszony, aki a családi munkamegosztás során reá háruló feladatokat végzi; a házimunkát, a főzést, a gyerekek gondozását. Régen a munkásélet addig tartott, amíg végét nem vetette a betegség vagy a halál. Ma valamennyi szocialista országban és a vezető tőkés országokban nyugdíjat kapnak a kiöregedett dolgozók. A nyugdíjat élvezők egész ideje — ha a termelőmunkában eltöltött éveket egy „blokkban” képzeljük — munkán kívüli idő, amelyen belül a házimunka, a fiziológiai szükségletek órái után fennmaradó idő jelenti a szabadidőt. Sajátos réteget jelentenek a betegek, akiknél groteszk dolog lenne a szabadidőről úgy beszélni, mint munkán kívüli időről; de lehet és kell foglalkozni az ő esetükben is a művelődésre vagy szórakozásra szolgáló órákról.

Vita folyik arról is, vajon a munkán kívüli időt vegyék-e csupán számításba, mint totalitást, jól mérhető egységet, amelyet a legváltozatosabb tevékenységek szabdalnak részekre, és vessék-e el a szabadidő homályos fogalmát; Dumazedier bevezette az úgynevezett „fél-szabadidő” fogalmát, amellyel a házimunkát, a nélkülözhetetlen kötelezettségek óráit akarja megkülönböztetni a kedvünkre töltött „szabad”-időtől.

A munka valóban a kiinduló pont és a végső meghatározó, de nem kizárólagosan és nem közvetlenül, nem teljességében.

A szabadidő aktivitásoknak megvan a maguk viszonylagos önállósága, saját mozgása is. A szabadidőre is érvényes, amit Marx a kereskedelemmel kapcsolatban írt:

„Végső fokon a termelés a döntő. De egyfelől a termékkel való kereskedelem a tulajdonképpeni termeléssel szemben önállósul, saját mozgását követi, amelyen ugyan nagyjában, egészében a termelés mozgása uralkodik, de részleteiben és ezen az általános összefüggésen belül ismét csak saját törvényeit követi, amelyek ennek az új tényezőnek természetéből adódnak; ennek magának a saját fejlődési szakaszai, amelyek ismét visszahatnak a termelés fejlődésére.”

A szabadidő tevékenységek nemcsak a munka meghosszabbítását jelentik — feledési vagy éppen továbbképzési alkalmakat; munka és szabadidő ellentétek egységei.

A konferencia vitája során Fukász György elvtárs Maszlov szovjet szociológus egyik tanulmányára hivatkozva azt a megállapítást tette, hogy a munka alkotó jellegének növekedése viszonylagossá teszi a munkaidő és a szabadidő megkülönböztetését; az alkotó jelleg megerősödésével a termelőmunka és a sza-

badidő elfoglaltságok egymást kölcsönösen, egyre inkább áthatják. A szabadidő viszonylagos önállósága ezért megszűnőben van: közeledés és összeolvadás tapasztalható. Hozzátette, hogy a kapitalista országokban az elidegenedés következtében a munka alkotó jellege nem érvényesülhet; ezzel szemben a szocialista országokban igen, és ez az egyik leglényegesebb különbség a tőkés és szocialista viszonyok között.

E megjegyzés mélyen érinti a szabadidő és munka viszonyának, a szabadidő perspektívájának izgalmas kérdését. Annak tisztázásához, hogy a munkával való azonosulás hogyan áll most és hogyan alakul a jövőben, még sok szociológiai felvétel szükséges, és a szociológia bizonyára teljesíti is e megtisztelő és fontos feladat megoldását. Helyes, ha különbséget teszünk a között, ami van vagy ami a közeljövőben lesz, és a között, ami majd a távoli jövőben következik be. A munka valóban mind jobban alkotó jellegűvé válik, a technika jelenlegi helyzetében azonban ez a hatás a dolgozóknak még nem nagyon széles rétegre terjed ki. Ami e tekintetben a szocialista és a tőkés rendszer keretei közt eltérően alakuló fejlődést illeti, meg kell jegyezmem, hogy az automata gépsorokkal felszerelt üzem lesz az általános, mind Nyugaton, mind Keleten, ami hasonló módon határozza meg a munkamegosztást, a munkaintenzitást. A Szovjetunióban és a szocialista országokban valósítjuk meg a legrövidebb munkaidőt, a tapasztalatok alapján azonban valószínűleg nem lesz túl nagy az időbeli eltérés a munkaidő hosszát illetően. Emellett az automata gépek kezelése technikus-mérnök képzettségű munkaerőt követel Nyugaton és Keleten egyaránt. A szocializmus körülményei között gyökeresen átalakul a dolgozó viszonya a munkához, és e megváltozott viszonyban a tulajdonviszonyok terén történt alapvető fordulat tükröződik. De nem ez az egyedüli determináns: jelentős szerepük van a munkakörülményeknek, az életmódnak, az emberek közötti társadalmi érintkezési formának, a családi életnek, a magánélet kapcsolatainak is, amelyek az iparilag fejlett országokban, a nagyvárosokban hasonlóak Keleten és Nyugaton. Véleményem szerint még hosszú ideig a szabadidő lesz az emberi személyiség kibontakoztatásának fő időszaka, mert megoldásra vár még a hajlam és képesség szerinti foglalkozásválasztás általános megvalósulása, az egyetlen foglalkozáshoz való kényszerű kötöttség megszűntetése is.

A „szabad”-időnek a munkán kívül nincs értelme. Csak úgy jelent valamit, ha tudjuk, hogy a munkán kívüli idő egyrészét jelenti. Nemcsak arról van szó, hogy ezek ellentmondó egységet jelentenek, hanem arról is, hogy az ellentét-pár két oldala közül a döntő, a domináns éppen a munka, szemben a polgári szociológusok egész sorának ama megállapításával, hogy a szabadidő mint érték legyőzte a munkát.

J. Dumazedier a *Revue Sociologie* 1960. évi 4. számában így ír a szabadidőnek az emberi értékek ranglétráján történt emelkedéséről:

„Ismerjük a protestáns Max Weber tanulmányait azokról az eszményekről, amelyek a kapitalizmus megalapítóit vezérelték: a munka igazolja a nyereséget és a társadalom számára minden szükségtelen aktivitás kis értékű tevékenység. Ellentétes perspektívában Marxnak a munkáról ugyanez volt az alapvető eszméje: 'A munka az ember lényege'. A szabadidő értékemelkedése tehát épp annyira fenyegeti Marxnak, mint Ricardónak, Webernek értékeit.”

A tulajdonképpeni szabadidő mint totalitás — a „leisure” értelmében — összetett, komplex fogalom, egy sor tevékenység ellentmondásos egysége, amely szakadatlanul bővül, gazdagodik, differenciálódik, amelyben egy-egy elem uralkodhat a többi felett, vagy az elemek egyensúlyban lehetnek, és minden újabb nagy találmánnyal, amely lényegesen befolyásolhatja a maga termelékenységével a kultúrát is, a szabadidő újra felosztódik. Ezt tapasztaljuk ma a televízióval kapcsolatban.

A szabadidő valójában időtartam — a „leisure-time” értelmében —, amelynek hossza mindeneke előtt az — általában törvényesen szabályozott — munkaidő nagyságától függ; tehát a munkán kívül fennmaradó időmennyiség

egy része. A munkán kívüli idő rendkívül heterogén elemekből áll; van olyan része, amely a termelő munka járuléka (utazás a munkahelyre és vissza); vannak olyan elemei, amelyek az élet fenntartásához nélkülözhetetlenek — evés, alvási idő —, és ezért nem jelölhetjük meg azzal a differencia specifikával, amely a szabadidő jellemző vonása: hogy ti. olyan időtartam, amellyel a magunk kedvére rendelkezünk. Napjainkban nem egyszerűen a munkán kívüli idő nőtt meg, hiszen az alvási idő vagy a táplálkozásra fordított időtartam nagyjából változatlan maradt. Az utazási idő és a házimunkák időbeli csökkenése is azokat az órákat növeli, amelyeket a dolgozó a szabadidő tevékenységek három fő típusára — pihenésre, művelődésre, szórakozásra — fordíthat.

A szabadidő tehát többféle módon megközelíthető jelenség.

A szabadidő mint időkeret a munkán kívüli időnek az a része, amely az anyagi — tehát gazdasági — fiziológiai kényszer alapján feltétlenül szükséges elfoglaltságok idején felül e kényszeren kívül eső tevékenységekre fennmarad.

A kényszert itt a szükségyszerűség és nem a determináltság értelmében használok. Amikor tehát a munkán kívüli idő egy részét azzal emelem ki, hogy ez az időmennyiség „szabad”, e kifejezést nem a felismert szükségyszerűség értelmében, hanem mint a kötelező ellentétét, mint a kényszer ellenpólusát jellemzem. Ebben a vonatkozásban a kényszernek kettős aspektusa van: gazdasági kényszer, amely „külső” kötelezettség, dolgoznom kell, mert nekem és családomnak a megélhetésre szükségünk van. Ez a kényszer úgy hat, hogy normális körülmények között pl. akkor is el kell végezmem bizonyos foglalkozási tevékenységeket, ha munkámmal nem azonosultam. A kényszer másik aspektusa a társadalmi kötelezettséget jelenti. Ebben a vonatkozásban nagyobb szerepe van választásomnak, az egyéni, a „belső” döntésnek. Nagyon lényeges, hogy megértsük: tendenciákról van szó. A tevékenységek adott skáláján az egyik póluson a gazdasági kényszernek döntő befolyása van, vannak azután tevékenységtípusok, ahol átfedik egymást az egyéni döntés és a gazdasági kényszer elemei, és végül vannak a skálán olyan aktivitások, amelyeknél a gazdasági kényszernek igen kis szerep jut.

A konferencián Elek Tibor elvtárs a hozzászólása során azt mondta, hogy a szakmai átképzés és a továbbképzés csökkenti a szabadidőt. A szabadidő növekedésének általános irányzatával szemben ez mint ellentendencia jelentkezik.

Az ellentendencia valóban megvan. Felvetése gazdagítja ennek a nagyon bonyolult problémakörnek minél sokoldalúbb kutatását. Ha most a meghatározás értelmében, amelyet a referátumban megkísérletem megadni, azt mondom, hogy az olyan tevékenységek, amelyek alapvető gazdasági kényszer hatása alatt mennek végbe, nem tartoznak a szabadidő tevékenységek közé, akkor a kötelező tanulás ideje a szabadidőn kívül esik.

Elek elvtárs egyébként maga is látja a kényszerjellegét abban, hogy bizonyos foglalkozási körökben el kell érni az ahhoz a foglalkozási körhöz nélkülözhetetlen ismereteket adó iskolai fokot. Az adott státusban az illető dolgozó nem maradhat, ha nem sajátítja el a foglalkozása gyakorlásához szükséges szakmai ismereteket. A gond azonban gond marad, akár a munkaidő meghosszabbításának, akár másnak nevezzük. Tény az, hogy a továbbképzés, a továbbtanulás elveszi a szabad órákat. Ugyanakkor maga a jelenség sok tekintetben változó feltételek közt megy végbe, és ezek a körülmények jelentősen módosítják magát a folyamatot. Néhány ilyen vonás:

Amikor az új fiatal munkásgeneráció bekerül a termelésbe, a szakképzettség magasabb szintjéről indul. Az öregek pedig bizonyos korhatáron túl általában nem vesznek részt sem a szakmai, sem az egyéb továbbképzésben. Másképp és másképp jelentkezik ez a probléma a nőknél és a férfiaknál.

Amikor a gazdasági kényszert bizonyos értelemben kiterjesztjük, tehát egyre inkább megköveteljük a munkásrétegektől bizonyos szakmai képzettség elérését, a Szovjetunióban és nálunk is erre időt adunk munkaidőben, úgy hogy megnöveljük a szabadságidőt és a tanulásra időt adunk. Ez a szakasz — miután 20 éves perspektívát mondott Elek elvtárs — egybeesik azzal, hogy a munkaidőt a szocialista állam szakadatlanul csökkenti. A munkahelyre való közlekedés, a házimunka terén a szabadidő relatív növekedésének nagyon komoly tartalékai vannak és lesznek az elkövetkező időkben. Ezeket teljes mértékben és joggal ki fogják használni.

Végül, nem helyes mereven elválasztani a szórakozást és a művelődést, nem helyes egyszerűen azonosítani a szabadidőt a szórakozásra fordított órákkal, és ezen az alapon veszteségszámlára írni a tanulásra fordított időt. A továbbtanulás olyan szellemi és anyagi értékeket akumulál, amelyek a szabadidő felhasználást intenzívebbé, a személyiség kibontakoztatását gyorsabbá és gyümölcsözőbbé tehetik.

Ez a meghatározás elég tág ahhoz, hogy tükrözze a reális helyzetet: a szabadidő valóság, de egyúttal lehetőség, és felhasználása lehet jó és lehet rossz. Ugyanakkor ez a definíció elég szűk, hogy mondazokat a tevékenységeket, amelyeket kötelezően el kell végeznünk, ha élni és megélni akarunk, kizárja a szabadidő aktivitások közül.

A dolgozók munkán kívüli idejének fő formái: munkanapokon a munka után megmaradó napi időmennyiség, a hétvége, az évi szabadságidő, a nyugdíjas időszak. Ezen típusok szerint más és más a szabadidő eltöltés módja is. De a dolgozók szabadidejének jellege szerint nagy különbségeket találunk a munkamegosztás két nagy ága, az iparban és a mezőgazdaságban dolgozók szabadidő lehetőségei és tevékenységei között.

2. A technikai fejlődés és a munkaidő megrövidülése

A technika hatása a szabadidő alakulására mély és széles. Meghatározza a szabadidő mennyiségét, a szabadidő aktivitások minőségét közvetlenül és közvetve.

Közvetlenül úgy, hogy a termelőeszközök, a technika fejlettsége tette lehetővé a munkaidő leszállítását és ezzel a munkán kívüli időn belül a tulajdonképpeni szabadidőt. De nemcsak a szabadidő abszolút növekedését idézi elő, hanem a közlekedési, a lakáviszonyok, a háztartások gépesítése, a szolgáltatási ipar kapacitásának hallatlan fejlesztése által a szabadidő mennyiségének relatív emelkedését is.

Az automatizálás hatása a szabadidő növekedésére rendkívül ellentmondásos. Harc folyik a tőkés és a munkás között azért, hogy költségeit ki fizesse meg, előnyeit ki élvezze. Hiba lenne azonban azt gondolni, hogy a munkásosztály Nyugaton egyszerűen ellensége az automatizálásnak, hiszen azt is tapasztalja, hogy az anyagi javak mennyisége meredeken növekszik. Napirendre került a munkaidő nagymértékű rövidítése. 1962 augusztusában az AFL—CIO végrehajtó tanácsa jóváhagyta azt a programot, amely szerint küzdeni fognak a 35 órás munkahétért. (Igaz, hogy óvatosság, mert 1970-re várják ennek kiküzdését.)

Az 1962-es közvéleménykutatások szerint „az amerikai polgár két dologtól retteg: Oroszország versenyétől és az automatizálás következményeitől.” Elsősorban a szakképzetlen munkások, a nők, a színesek, az öregek foglalkoztatása van veszélyben. És mindez akkor, amikor tanúi vagyunk az emberi átlagéletkor meghosszabbodásának. Milliók érik el friss erőben, egészségben a

korhatárt, lenne lehetőség évtizedes tevékeny időszak élvezésére. Ez viszont az öregek foglalkoztatottságának megoldását igényli: ezek az új fejlemények a szocialista országokkal ellentétben a tőkés országok számára egyelőre megoldhatatlan problémák.

Érezvén helyzetük bizonytalanságát, a tartalékgyűjtés szükségességét, a tőkés országok dolgozói közül sokan túlórának a szabadidejükben, második állást vállalnak. Az Európai Gazdasági Bizottság 1960-as jelentése szerint Franciaországban, ahol a törvény 40 órában állapítja meg a heti munkaidőt, 1949-hez viszonyítva 13,4%-ról 16,9%-ra nőtt a hetenként 48 óránál többet dolgozók száma.

A két rendszer békés versenyében tehát az egyik legfontosabb versenypont a munkaidő hosszának csökkentése, a szabadidő növelése. Ami a legnagyobb tőkés országban, az USA-ban egyelőre harci program, az a legnagyobb szocialista országban, a Szovjetunióban már állami terv. A népi demokráciákban is folyamatban van a munkaidő csökkentése. (Hazánkban a vegyiparban, az egészségre ártalmas munkakörökben már 42 óra hetenként.)

3. Munkaintenzitás és szabadidő

A technikai fejlődés befolyásolja a szabadidő aktivitások minőségét is. A gépsorokon végzett munka „szünet nélkül, fokozott mértékben veszi igénybe a munkások figyelmét; rendkívül nagy szellemi erőfeszítést követel tőlük, megfeszített figyelmet a fizikai tétlenség mellett. Ez azután lelki kimerülést okoz”. (St. Szefler: Az automatizálás társadalmi aspektusai a tőkés országokban. Nowe Drogi, 1962. 11. sz.)

A munkaintenzitás egyre növekszik, gyorsul a munkatempó, emelkedik a termelékenység. Ez egyrészt növeli a fogyasztási javak bőségét, másrészt együttjár az emberi személyiség elidegenedésének, deformálódásának mind nyomasztóbb ütemével. Az emberek ezért nemcsak a passzív pihenést keresik, hanem egysúlyt is, az automatizált munka során elvesztett alkotási vágy kielését. A polgári szociológia különféle irányzatai felismerték ezt a helyzetet, és egyrésztük a technikai fejlődésben látja a szórakozáshajszolás okát.

Stoetzel professzor „A szórakozás és pihenés szociológiája” című egyetemi előadássorozatában fejti ki, hogy a szabadidőnek az egyén számára pszichoterápiái funkciója van. Ez a felfogás szerinte csak logikus folytatása annak a gondolatsornak, hogy a munka a modern üzemekben elidegenedett, elcsigázza a munkást, a szabadidő pedig helyreállítja a megromlott egyensúlyt. Az egyének kifáradt, ideges tömegeiben felhalmozódik a feszültség. Számukra a szabadidő biztosító szelep, kikapcsolódás, és e vonatkozásban a társadalom védelmét szolgálja: a szabadidőnek a társadalom számára szocio-terápiikus funkciója van.

A nagyvárosi életkörülmények, a zaj, a bonyolult közlekedés is erősebben igénybe veszik az idegrendszert. Pihent munkaerőre van szükség. A szabadidőnek is hosszabbnak, összetettebbnek kell lennie. Ez az, ami általános érvényű Keleten és Nyugaton egyaránt.

Ha azonban a fokozódó elidegenedés oka, mint Nyugaton állítják, a technikai fejlődés (és nem elsősorban a kizsákmányolás, a magántulajdon), akkor mindazok a tapasztalható negatív következmények, amelyeket az „eltömegesedés” fogalma alatt foglal össze a polgári kultúrszociológia és

kultúrfilozófia, elháríthatatlan istencsapása, és a bajokat legfeljebb enyhíteni lehet. Pl. az üzemeken belüli emberi viszonylatokkal való gondos törődéssel.

Max Kaplan írja „Leisure in America” (L. Willey and Sons, N.Y., 1960.) című könyvében, hogy a Western Electric hawthorne-i gyárában végzett híres 1929-es Elton Mayo-féle felvétel folyamán már felismerték a szabadidő hatását a munkásnak a munkafolyamat során tanúsított magatartására. Azóta az üzemszociológia egyik legelterjedtebb mai polgári irányzatának, az úgynevezett Human Relations-nak szerves része ez a gondolat. Kaplan ezt úgy fejezi ki, hogy a szabadidő az ipari társadalomban az alkalmazkodás és az alkotó készség forrása. A helyes szabadidő tevékenység „személyes kielégülést okoz, és kifejleszti a szociabilitás új formáit, elősegíti a társadalomhoz való tartozás érzését”.

Mi a valódi alapja Nyugaton a dolgozók növekvő elidegenedésének? (Az elidegenedés fogalma tartalmazza a munkás viszonyát a munkatermékhez mint felette uralkodó idegen hatalomhoz; a munkás viszonyát saját tevékenységéhez, amelyet megvettek tőle; a munkás viszonyát a több emberhez és elidegenedését önmagától is.) Marx mutat rá a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*-ban, hogy az elidegenedett munka a magántulajdon mozgásának eredménye. „De ennek a fogalomnak elemzése azt mutatja, hogy bár a magántulajdon úgy jelenik meg, mint az elidegenedett munka alapja, oka, mégis ennek inkább következménye; mint ahogyan az istenek eredetileg az emberi értelem tévelygésének nem okai, hanem következményei. Később ez a viszony kölcsönhatásba csap át.” (Marx—Engels Gesamtausgabe III. 1932. 90. o.)

A munkától való elidegenedés és a munkával való azonosulás, amelyek a munkaszociológia központi kategóriái, egyben a polgári szabadidő szociológia számára is az értelmezés támpontjai; hiszen a munkát a létfenntartási kényszer és a munkamegosztás által szakmájához láncolt ember „nem-szabad” tevékenységének tekintik, amikor a dolgozó nem önmagáé; a szabadidő szerintük — ilyen értelemben — a negatív munka pozitív ellenpólusa. Ezt a nézetet előszeretettel vezetik vissza — burzsoá ideológusok és revizionisták egyaránt — az ifjú Marx tanításaihoz. George Friedmann, az ismert francia munkaszociológus „Ou va le Travail Humain?” című munkájában *A tőke* harmadik kötetéből idézi a következő tételt: „A társadalom igazi gazdagsága és újratermelési folyamatának állandó bővítési lehetősége tehát nem a többletmunka tartamától, hanem annak termelékenységétől és azoknak a termelési feltételeknek többé vagy kevésbé gazdag tartalmától függ, amelyek között ez a munka végbemegy. A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik a nyomor és külső célszerűség diktálta munka, vagyis ez a birodalom a dolog természeténél fogva kívül esik a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján. Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy szükségleteit kielégítse, hogy életét fenntartsa és újratermelje, ugyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban. Az ember fejlődésével együtt bővül a természeti szükségyszerűség e birodalma, mert bővülnek a szükségletek; de ugyanakkor gyarapodnak a termelőerők is, melyek e szükségleteket kielégítik. Ezen a téren a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természet legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek mellett hajtják végre.

De ez még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az emberi erő kifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán mint alapján virágozhat ki. Az alapfeltétel: a munkanap megrövidítése.” (Marx: A Tőke III. köt. Szikra, 1951. 888—889. o.)

Mindebből Friedmann arra következtet, hogy az anyagi termelés, amely nélkül nincs társadalom, tehát örökkévalóvá teszi a szükségszerűség birodalmát, az elidegenedés alapját. Mit lehet tehát tenni? „Egyedül a munka pszichofizikai ellenőrzésének szükségességére rámutató tudomány határozhatja meg a helyes utat” — mondja a francia szerző. Ebből a magyarázatból csendesesen eltűnt az a csekélység, amely *A tőke* lényege: a magántulajdon, mint az elidegenedett munka oka és következménye.

Véleményem szerint Marx e tételében a szabadság birodalmáról két értelemben beszél. Egyrészt a szabadság birodalmáról a társadalom számára, amelyben az emberek teljes tudatossággal maguk csinálják történelmüket; ettől kezdve az általuk mozgásba hozott társadalmi okok egyre inkább a kívánt hatást érik el. „Ez az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába”, azaz a szabadság fogalmát Marx itt a felismert szükségszerűség értelmében használja.

A dolgozó egyén számára a szabadság birodalmát nem ugyanebben az értelemben magyarázza. Megkülönbözteti a társadalmi szükségszerűséget a természeti szükségszerűségtől, azaz a munkától, a termeléstől, amelyet a külső célszerűség diktál, amelyet végezni kell, ha élni akar. Amikor már társadalmasították a dolgozók a termelőeszközöket, amikor megszűnt a nyomor, amikor a legjobban kifejlesztett termelőerők segítségével emberhez méltó módon és feltételek között folyhat a munka, amikor az ember számára a munka örömmé és alkotássá vált, akkor megszűnt a társadalmi kényszer. A termelés azonban mint természeti szükségszerűség megmaradt. Ezen az alapon a lehető leg-rövidebb munkaidő segítségével érvényesül az emberi erő kifejtés mint öncél, azaz mint önmaga sokoldalú megvalósítása, hajlama és képességei szerint, és ez számára a szabadság igazi birodalma. A munkanap rövidítése és a személyiség fejlesztése összefügg mint feltétel és következmény. Amíg azonban társadalom van, a termelőerőket működtetni kell; termelni kell, szervezeten. Ez kötelezettségekkel jár: a szükségszerűség birodalma úgy csökken, ahogy a munkaidőt csökkenteni lehet, de végleg meg nem szűnhet, mert a termelés és a társadalom fennmarad, amíg ember van.

Az elidegenedés fogalmát a dogmatizmus kizárólag a tulajdonviszonyokra vezeti vissza: elidegenedés szerintük csak azért van, mert tőkés termelési viszonyok vannak. A munkától való elidegenedés, azonban, mint azt Marx tétele elméletileg, az élet pedig nap nap után gyakorlatilag igazolja, nem egyszerűen a tulajdonviszony következménye. A munkamegosztás fenntartja bizonyos mértékben, módosulva a szocialista építés során is. Vannak olyan munkaviszonyok, feltételek, munkakörülmények, melyek nem adnak teret a személyiség kibontakozására: az emberek nem mindig választhatják a hajlamuknak, képességeiknek megfelelő munkát. A pályaválasztást sokszor egyéb tényezők — a szülők ismeretségi köre, a munkahely közelsége stb. — döntik el. Van a tudatban rejlő oka is: a társadalmi tudatban nem tükröződik azonnal és pontosan a társadalmi tulajdon ténye mint „miénk-tudat”. Élnék az emberek fejében olyan hamis képzetek, mintha az állami üzemek bér munkásai lennének, és ezt a hiedelmet fokozhatják az üzemi demokrácia hiányosságai is.

A kizsákmányolás nálunk megszűnt, a dolgozók érdeke és a társadalmi érdek nagyjában, egészében egybeesik. Nem elterelni kell hát a dolgozók figyelmét a társadalom kibékíthetetlen ellentmondásairól, mint a polgári társadalomban, hanem tudatosítani kell helyzetüket, valódi érdekeiket: feltárni az új helyzetben keletkező és az adott társadalmi talajon megoldható, népen belüli ellentmondásokat.

Ugyanakkor nem szabad elfelejtkezni arról, hogy a szabadidőben és a szabadidő tevékenységek által követett egyéni célok jellegükben megegyeznek ugyan a társadalmi feladatokkal, de ezekkel nem azonosak és szembe is kerülhetnek velük.

Nálunk is van unalom, italozás, szerencsejáték, vannak elpazarolt órák. Vannak huligánok, a vad szórakozásoknak megszállottai, és a végeredmény nem egy esetben nálunk is a személyiség továbbfejllesztése helyett a személyiség széthullása. Ennek okai egyéniak, családiak és társadalmiak: lehet betegség, jellemgyengeség, szerelmi csalódás, a munkában érzett kielégületlenség, munkahelyi konfliktusok.

4. *Életmód, kultúrszint, szabadidő*

A tudományos-műszaki forradalom előidézi az életmód és a kulturális szint bizonyos nivellálódásának tendenciáját.

Mit értünk életmód alatt?

A Filozófiai Enciklopédia (I. köt., Moszkva, 1960. 206. o. oroszul) így határozza meg: „Az életmód — a társadalomtudomány terminusa — az emberi lét nem-termelő szféráját tükrözi, amely szféra közvetlenül összefügg az anyagi és a kulturális szükségletek kielégítésével; az étkezésben, a ruházatban, a lakás terén, a kommunális szolgáltatások, a gyógykezelés, az egészségvédelem terén, a pihenésben, a szórakozásban stb. jelentkező szükségletek kielégítésével.

Az életmód terén kialakulnak szabályok, az ízlés, amelyek — elsősorban a történelmi fejlődéssel, a termelőmód változásaival — folyton változnak. A termelőmód mellett a társadalmi helyzet, az osztályhelyzet, a kultúra, a vallás nyomja rá sajátos jegyeit.”

V. Szinyicin: „A kommunista építés korának életmódja” című könyvében a következő definíciót adja: „Az életmód az emberek mindennapi életének vitele vagy rendje, a termelési és a társadalmi tevékenység szféráján kívül, amelyet a különböző anyagi és kulturális szükségletek kielégítésének módja és formái közvetlenül meghatároznak.” Ennek alapján a társadalom életében Szinyicin négy összefüggő szférát különböztet meg: a) gazdasági, b) politikai, c) kulturális szférát és d) életmódot.

A magam részéről egyik meghatározást sem tartom kielégítőnek. Vajon az élet a munka határainál kezdődik? Az a munkás, aki tanácstag, vagy a másik, aki „politikamentesen” él, és egy bélyeggyűjtő egyesület tagja, nem életmódja szerves részeként tevékenykedik? Ezek a meghatározások nem veszik figyelembe, hogy az életmód a társadalom életének sajátos metszete; nem a tevékenységek jellegzetes szféráin, a gazdasági, politikai, kulturális területen kívül eső, önálló szektor, hanem más oldalról — a tevékenységek oldaláról — jellemzi az emberi életet. Az életmód olyan általános és komplex szociológiai kategória tehát, amely — mint minden emberi cselekvés — az anyagi és szel-

lemi oldal szétválaszthatatlan egysége, és ezen cselekvések összességének formája.

Józsa Péter a „Gyakorlat és megismerés” című cikkében (Valóság, 1963. 2. sz.) másképp közelíti meg az életmód — általa „osztályközinek” minősített — fogalmát: „Az életformát, vagy helyesen életmódot úgy határozhatjuk meg, mint a termelőerők stb. közvetlen hatásából fakadó mozzanatoknak és az ugyane termelőerők által meghatározott osztályviszonyoknak (ökonómiai, szociológiai, politikai viszonyoknak) az együttesét.” A szerző úgy látja, hogy egy-egy termelőmódot történelmileg ábrázolni csak úgy lehet, ha konkrét totalításában ragadjuk meg: azaz meg kell nézni, hogyan termelt, milyen osztályviszonyok között élt az adott kor embere. Ez azonban csupán a korszak csontváza — fel kell deríteni az életvitel formáját is. Nem elég tehát azt mondani, hogy a XIX. században a társadalmi termelés alapja a tőkés gyáripár; e század emberét csak úgy jellemezhetjük mélyen tudományosan, ha azt is tudjuk róla, hogy nagyvárosban él, milyen közlekedési eszközöket használ, életüteme felgyorsul és így tovább. E gondolatmenet érdekes, de megállapításai nem visznek lényegesen közelebb az életmód fogalmi problémájának megoldásához. A szerző maga is látja ezt, mert meghatározásához nyomban hozzáteszi: „A konkrét valóságban természetesen sohasem szemlélhetem külön az ökonómiai-osztály-mozzanatot és a szűkebb értelemben vett anyagi létfeltételekhez, a materiális környezethez való viszonyt. Az emberek mindig osztályviszonyok között — az osztálynélküli társadalomban ökonómiai viszonyok között — élnek, s magatartásukat, törekvéseiket, gondolkodásukat a társadalmukban folyó osztályharc törvényszerűségei döntő mértékben meghatározzák. Csupán arról van szó, hogy a talaj, amelyen mozognak, az atmoszféra, amelyben élnek, nem ragadható meg a maga teljességében, ha kizárólag az osztályviszonyokat vesszük figyelembe, s elhanyagoljuk a fenti értelemben vett életmód változásait. (Sőt, magát a termelőerők 'közvetlen hatását' is nyilvánvalóan közvetítik és befolyásolják az ökonómiai viszonyok.)”

A szerző meghatározásának fő megállapítása az volt, hogy a termelőerők hatása az életmódra egyes szférákban közvetlenül érvényesül, más szférákban a termelőviszonyok közvetítésével. Ez nem helyes. A hiba oka az, hogy Józsa itt a termelőviszonyokat az osztály-, pontosabban a tulajdonviszonyokra szűkíti. Ennek folyománya azután, hogy az életmódnak csak egy részét — az osztálytényezőik által *közvetlenül* meghatározott viszonyfajtaikat — sorolja a szociológiai fogalomkörbe.

Ezzel szemben az életmód, amely a társadalmi embert a tevékenységei oldaláról jellemzi, inkább úgy definiálható, hogy nem más, mint egy adott korszak emberének az életviteléhez szükséges összes tevékenysége lebonyolításának formája. Pontosabban: Az életmód a társadalmi osztályok, rétegek, egyének ismétlődő tevékenységeinek rendszere és ezek szokásos formája. Nem maga az aktivitás, hanem a cselekvések hogyanja. Például az ember mint fiziológiai lény táplálkozik, alszik — maga a táplálkozás mint absztrakt aktivitás minden korban változatlanul *van*, az ember létezésének feltétele. A táplálék elkészítésének módja, elfogyasztásának hogyanja azonban már az életmód eleme.

Józsa Péter az említett tanulmányában az életmódra gyakorolt közvetett és közvetlen hatásokat érintve valóságos problémát feszeget. Az emberek termelő apparátusukat csak a termelőviszonyaik adta keretben mozgathatják, az általa említett közvetítés nélküli hatás tehát nem létezik. Vannak azonban

jelentős különbségek tekintetében, ahogyan például osztálytársadalomban az osztályviszonyok a különféle szférák befolyását az életmódra átviszik: módosítják-e — aszerint, hogy melyik osztály a „címzett” —, vagy „átengedik-e” teljes terjedelmében. Az osztályok harca az osztálytársadalmakban sem jelent polgárháborús viszonyokat. (Jelenthet, különösen kiélezett helyzetekben, de ez nem gyakori forma.) Vannak az életvitelnek olyan mozzanatai, amelyek közös szabályok, közös viselkedésformák minden osztály számára. Ezek betartása nélkül nem élhet az adott társadalom. Ilyenek pl. ma a közlekedési szabályok, az üzletek nyitvatartási rendje, az adott ismeretanyag és átadási módja az iskolában, a nemzeti nyelv stb.

Vannak az emberek magatartásának olyan szférái, amelyeket az osztályhelyzet közvetlenül meghatároz. Ilyen általában a politikai gyakorlat (más kérdés, hogy a tömegek az osztályérdekeiket helyesen értelmezik-e, vagy a hamis tudat torzításával helytelenül.) Vannak olyan cselekvések, amelyeket az osztályhelyzet csak áttételesen, alig módosítva érint, és végül van olyan tevékenységi kör, amelynél a befolyása annyira közvetett, hogy gyakorlatilag elhanyagolható.

(Ha az emberi élettevékenységeket az ismétlődés, azaz az időben újratörténés rendszeressége, gyakorisága, ritmusa szempontjából osztályozzuk, találunk meghatározott időben újra bekövetkező, „átolthatatlan” cselekvéseket; vannak nélkülözhetetlen, ismétlődő, de időben áthelyezhető; járulékos, de ismétlődő és végül nem ismétlődő, egyszeri cselekvések. Az emberi tevékenységek időarányai mennyiségileg és bizonyos értelemben — gyakoriság, intenzitás — minőségileg is jellemzik az adott kor emberének életmódját.)

Visszatérve az előbbi gondolatmenethez, vannak tehát társadalmi jelenségek, amelyek az iparosítással járó új munkamegosztással kapcsolatosak. Ezek hasonló módon következnek be szocialista és kapitalista tulajdonviszonyok között, anélkül, hogy ez a közvetítés lényegesen befolyásolná a folyamat formáját. Ezek a jelenségek azok, amelyek *közvetlenül* határozzák meg az életmódot, a kultúrszintet. Ilyen például a nagyfokú társadalmi mobilitás, amelynek kifejezői a család átalakulása (heterogenitás, a gyerekszám csökkenése, a válások számának növekedése stb.), a gyors átrétegeződés (a foglalkozás- és a településszerkezet átalakulása) stb.

Ezek a jelenségek képezik alapját annak a folyamatnak, amelyet nálunk az életmód és a kultúra demokratizálódásának nevezünk, s amely Nyugaton az osztálypolarizálódás folyamatával együtt és ezzel ellentétesen, de világosan felismerhető kiegyenlítődési tendenciákat mutat az életmód és a kultúrszint terén.

A dolgozók szabadidő aktivitásairól eddig megismert szegényes és sok tekintetben pontatlan anyagok alapján is megállapítható világjelenség ez a kiegyenlítődési folyamat. Melyek ezen folyamat hasonló vonásai a szocialista és a fejlett tőkés országokban?

a) Növekvő szabadidő; a szükséges személyes anyagi és művelődési eszközökkel (rádió, televízió) való viszonylag megfelelő ellátottság; a szabadidő kielégítő eltöltése mint tömegszükséglet jelentkezik.

b) Kialakult a szabadidő-ipar; a szükséges szabadidő intézmények, amelyek tömegtermeléssel elégítik ki a tömeges igényt.

c) Ezt a folyamatot kifejezi és befolyásolja az audiovizuális eszközök nagyarányú előretörése. Gyakorlatilag minden családban van rádió, a TV-készülékek száma rohamosan emelkedik; ez magával hozza a szabadidő újrafelosztását a TV javára.

A konferencia vitája során Wjatr elvtárs, a politikai viszonyok szociológiájának ismert lengyel szakembere azt mondta, hogy a tömegkultúra része a kulturális forradalom egészének, amelynek általános törvényszerűségei hatnak rá, de megvan ezen belül viszonylagos önállósága is. Példaként a televízió befolyásának kérdését hozta fel azzal, hogy a TV-nek a dolgozók ízlését alakító hatását világméretben megvizsgálva kimutatta, hogy ez a befolyás hasonló formákban érvényesül az Egyesült Államokban és Lengyelországba is. Hasonló vonások mutatkoznak nálunk is. Melyek ezek?

A TV viharosan terjed. A családi költségvetésben a takarékoskodás céljaként előkelő helyet foglal el; a társadalmi presztizs egyik kifejezője, ha egy-egy család már rendelkezik vele.

A második ilyen vonás, hogy megváltozik a szabadidő elfoglaltságok hagyományos szerkezete, eltolódnak arányaik, a TV és a sporteseményekre való járás, a TV és a színház, a TV és a mozi, a TV és az olvasás viszonylatában egyaránt. Ennek vannak hátrányos és előnyös következményei egyaránt. Hátrányos az, hogy a TV elvonja az embereket az olvasástól. Ugyanakkor azonban nagy rétegeket kapcsol be a kultúra áramába: fokozatosan új és új rétegek lépnek be a kulturális forradalom folyamatába, egészen a teljes televíziós telítődésig. Az a bizonyos TV-fáradtság, amelynek bekövetkeztét az amerikai szociológia két évre taksálja, Lengyelországban rövidebb idő alatt állhat be; a lengyel elvtársakkal való beszélgetések során ezt ők egy-másfél évre teszik. Nálunk még nem tapasztaltuk ezt a TV-fáradtságot — túlságosan friss az az idő, amióta a TV-t az emberek megismerték és használják.

A harmadik ilyen vonás, amely nálunk is tapasztalható: a TV elterjedése azzal is jár, hogy megváltozik az otthoni és a házon kívüli szabadidő elfoglaltságok aránya. Családi jellegűvé teszi a TV-hallgató szabadidő felhasználását, új társas formákat teremt (családi összejövetelek), szemben a régi, tömeges társas formákkal. Az Egyesült Államok, a nyugati országok és a szocialista országok viszonylatában ezen a területen az alapvető eltérés a tartalom területén van: milyen műsorokat sugároz a TV és hogyan magyarázza azt, amit ad. Műsora azután — valóban úgy, ahogy Wjatr elvtárs mondta — aszerint, hogy milyen hagyományos ízlésanyagot talál és aszerint, hogy mit ad a műsoraiban, alakítja át az emberek ízlését.

d) A személyes használatban levő járművek száma növekedik; az utazás, mint a szabadidő elfoglaltság a hétvégén és a szabadságidőben, előtérbe lép

e) A szabadidő tevékenységek bővülnek, differenciálódnak. Az ismeretek növekedése olyan nagyméretű, a híradástechnika annyira fejlett, a kulturális intézmények olyan kapacitással rendelkeznek, hogy a tanulási idő nem ér véget az iskolai évekkel. A keresők rétegén belül az értelmiség — ezen belül a mérnökök és a technikusok részaránya — növekedik. A magasabb iskolai végzettséget megszerző emberek száma emelkedik, és ezzel a kulturális szint magasabb lesz. Megváltozik az emberi művelődés hagyományos szerkezete, a természettudományos és a humán ismeretek közötti arány.

A kiegyenlítődési folyamat ugyanakkor a két rendszer termelőviszonyainak gyökeresen ellentétes körülményei között eltérő módon megy végbe, más tartalommal, más ütemmel és más eredménnyel. Hiba lenne letagadni a hasonló tendenciákat, de végzetes tévedés lenne megfeleldkezni a különbségekről. Melyek az eltérő vonások?

a) A legerősebb tőkés ország, az USA túlereje az életforma, a kultúra, az ízlés területén is érvényesül. Az egyre terjedő „konformizmus”, amely egyaránt jellemző az USA és a Közös Piac országainak kulturális arculatára — amerikai ízü. A konformizmus osztályértelmét megfejteni nem nehéz. Kifejezi a társadalom hanyatló görbáját: görcsösen megkapaszkodni, megtartani, ami van.

Az amerikaizálódás előrehalad, az érintett nemzeti kultúrák defenzívában vannak.

A szocialista országok között a szocialista tartalom közös érintkezési pontokat ad, a kulturális fejlődés a nemzeti formák és sajátságok gazdagodásán keresztül érvényesül. Kulturális előrehaladásunk egyenletes, gyors ütemű, egymást segítő. Fékezik azonban a nacionalista jellegű autarkias törekvések, az utazási korlátozások, a nyelvi nehézségek.

b) A kiegyenlítődési folyamat Nyugaton ösztönös, és osztálypolarizálódás, osztálykonfliktusok közben deformálódva megy végbe. A hitel, a reklám, a divat sok tekintetben meghatározzák a társadalmi klímát, átgyúrnak az életformát és közvetlenül — mennyiségi és minőségi vonatkozásban egyaránt — befolyásolják a szabadidő tevékenységeket. A szabadidő elfoglaltságok során tömegek utánózzák az uralkodó osztályok filmekből, a TV-ből ellesett életstílusát. „A szabadidő a nép új ópiuma” — véli nem egy polgári szociológus is. Ez a tendencia valóban veszélyes, és ennek szolgálatában áll a hatalmas burzsoá szabadidő-ipar, amely a pihenési, szórakozási, tájékozódási és művelődési szükségleteket elégíti ki, és óriási választékával befolyásolja az emberek szabadidő tevékenységeit; ezzel tartalmi—minőségi tekintetben is meghatározza érdeklődési irányukat és intenzitásukat. Ezzel az irányzattal szembeeségül a munkásmozgalom, a haladó társadalmi erők hatása, a természettudományos és a műszaki—technikai ismeretek elterjedése, a jó irodalom, az egészséges művészet ráhatása, de elnyomva, gátolva, akadályozva.

Kettős, ellentmondásos folyamat ez. A kultúriparok a nagy monopóliumok kezében vannak, és elsősorban a burzsoá politika céljait és a profitérdekeket szolgálják. Folyik a harc a kulturális monopóliumok között. A filmvállalatok pl. versengenek egymás között, és küzdenek a TV ellen. Ugyanekkor tömegek harcolnak a haladásért, a békéért, erős a munkásmozgalom, a haladó kultúrának számottevő bázisai vannak. Igényes értelmiség kerül ki az iskolából, a képzettség nő, és a kultúripar jól tudja: nemcsak a ponyva, a giccs jelent üzletet, hanem Mozartot és Beethovent is vásárolnak. Ha meg akarják tartani a dolgozók szavazatait, akkor alibi és politikai fogás, de kifizetődő vállalkozás is jót adni és jól.

A szellemi élet szétépett: két kultúra, a haladó és a reakciós küzd, és az államvezetés ténylegesen a maradit támogatja, propagálja, tanítja. A szabadidő a személyiség sokoldalú fejlesztésének lehetősége tőkés termelési viszonyok között is. Ez a mozzanat valóban tapasztalható, de keresztezi, lerontja a személyiség dezintegrációjának irányzata. Ez a tendencia az elidegenedés gátlástalan érvényesülése, amely természetesen eltérő módon hat „alul”, a munkások között és „felül”, a termelőeszközök tulajdonosainál.

Ezzel szemben nálunk az, hogy a kulturális termelőeszközök és a tájékoztatási intézmények a munkásosztály kezében vannak, hogy a kulturális termékek ára alacsony, hogy a legjobb műveket a munkásosztály állama szubvencionálja, növeli a kultúra demokratizmusát. A szocialista országok politikai közéletének demokratizmusa világosan kitűnik abból, hogy a társadalmi—politikai elfoglaltságok aránya viszonylag magas. A tőkés országokban, elsősorban az USA-ban, a társas élet jelentős részben vallási közösségekben folyik, és az egyesületi és klubélet is gyakran vallási színezetű. Nálunk a társadalmi jellegű szabadidő aktivitásokon belül politikai, szociális jellegű elfoglaltságok dominálnak.

Nálunk is van hitelakció és reklám. Az ellentét nemcsak abban áll, hogy kapitalista körülmények közt ezek mértéktelenül duzzadnak fel, a szocialista viszonyok között pedig szolid keretek között maradnak. A különbség nem

menyiségi, hanem minőségi: ott a tőkés verseny nélkülözhetetlen faktorai, míg nálunk a tervszerű termelés szükségtelessé teszi hasonló típusú alkalmazásokat. A szocialista országokban is meredeken nő a tartós fogyasztási cikkek vásárlása, és ez nem valamiféle „polgári” sajátosság, hanem a szocialista társadalom jellegzetes vonása: a jólét, a kulturált alkotó élet a szocializmusban az egész dolgozó nép „emberi” életformája. Nem az a baj tehát, hogy a kulturális termékeket is nagyüzemek állítják elő: tömegszükségletet csak tömegtermeléssel lehet kielégíteni; nálunk is vannak nagyüzemek, amelyek ontják a termékeket, és örömmel tapasztaljuk, hogy az egy főre eső fogyasztás nagy mértékben emelkedik. A lényeg az, milyen az a kultúra, amelyet a nagy teljesítményű kulturális eszközök sugároznak.

A kiegyenlítődési folyamat nálunk sem sima és egyszerű: új és új aránytalanságok folytonos keletkezése és leküzdése. Súlyos gondokat okoz az, hogy a férfiak és nők nem élhetnek egyformán törvényben deklarált egyenlő jogaikkal, lehetőségeik a valóságban egyenlőtlenek, és ezért a fő tendencia, a tervszerű arányos fejlődés meglassul, torzul. Az a tény, hogy a falusi fiatalokat felszívja az ipar, egyben azzal jár, hogy a falu iskolázottsági átlaga megrögződött a hat osztálynál, és ez nehezíti a falu és város közötti „kultúrolló” megszüntetését, a kiegyenlítődési tendencia e területen való erőteljesebb érvényesülését.

És végül hiba lenne azt hinni, hogy nálunk nincsenek meg az anyagiasság, a nyárspolgáriasság, a „frizsiderkultúra” elemei, hogy ismeretlen a mértéktelen túlórázás, a különkeresetek utáni hajszája. A lényeges azonban az, hogy a kulturális forradalom erői vannak uralkodó pozícióban, a kispolgári életvitel pedig vadhajtás, amelynek levegője fogyóban van.

c) A két világrendszer között nemcsak a tekintetben van egyre nagyobb különbség, hogy milyen mértékben nő az értelmiség aránya, és ezen belül a mérnökök, technikusok száma, nemcsak az a fontos, hogy milyen ennek a növekedésnek az üteme, hanem gyökeres ellentét mutatkozik a leglényegesebb kérdésekben: mi a forrása az új értelmiségnek, kié ez az értelmiség, mit alkot és alkotásaival milyen rendszert épít.

A művelődési szerkezet átalakulása Nyugaton spontán módon, válságok és konfliktusok között megy végbe, míg a szocialista országok kulturális politikája tudatosan számol e tendenciával, és a felismert törvényszerűségekre igyekszik építeni oktatási reformjait.

A dolgok dialektikájához tartozik azonban, hogy aránytalan a tudományos ismeretek felhalmozódásának és a tömegek ismeretei növekedésének üteme, különösen a természettudományos ismeretek területén. J. P. Snow utal arra, hogy az első a mértani haladvány, a második csak a számtani haladvány szerint emelkedik. Ez a folyamat azonban nem egyenlő mértékben megy végbe különféle társadalmi rétegekben: a nőknél lassúbb, mint a férfiaknál, és éles különbségeket találunk a különféle munkásrétegek között is a szakmunkások előnyére és a segédmunkások és különösen a mezőgazdasági munkások hátrányára.

d) Végül igen jelentős a különbség tartalmi tekintetben. Nálunk az eddigi felvételi adatok alapján feltételezhetően kedvező a művelődés jellegű szabadidő elfoglaltságok aránya a szórakozás jellegű elfoglaltságokkal szemben. A klasszikusok feldolgozásában és az új művek esetében, az alkotói módszerekben az ismeretterjesztésben és az ismeretek szervezésében aránytalanul nagyobb a világnézeti tudatosság szerepe a tőkés viszonyokhoz képest. Hiba lenne azonban azt hinni, hogy ez a folyamat ellentmondásmentes.

A kulturális forradalom törvényszerűségei nem érvényesülnek maguktól, spon-tán, és ha elhanyagoljuk azokat a feltételeket, amelyek között hatnak, veszé-lyeztethetjük az egészséges tendenciát is.

Befejezés

Önmagába véve a felszabaduló órák számának emelkedése a szocializ-must építő országokban is csak keret, csak lehetőség, amely kívánatos valósággá, azaz magasabb színvonalú kultúrává csak aszerint lesz vagy nem lesz, hogy a lehetőséggel élnek-e vagy elpazarolják. Fejlődésünket nehezítették és veszélyez-tették a revizionista illúziók és a dogmatikus irányzat tartós hatása a tár-sadalomtudományok terén.

Hiányoznak a konkrét felvételek a szociológia és a szabadidő területén is. A következő években sok mindent kell pótolni; nagyon megnehezíti a burzsoá nézetekkel való érdemi vitát, hogy nem állnak rendelkezésünkre kellő számban saját kutatási eredmények.

A *Béke és Szocializmus* c. folyóirat akciója, amelynek során 1964-re a Szovjetunió, Lengyelország, Bulgária és Magyarország városi lakosságának reprezentatív szabadidő mérlege elkészül, és lehetővé válik az összehasonlítás, nagy horderejű lépés nemcsak a marxista szabadidő szociológia, hanem egy-általában a marxista szociológia, a marxista társadalomtudomány nemzetközi összefogása, koordinációja és együttműködése terén is.

*

РОСТ СВОБОДНОГО ОТ ТРУДА ВРЕМЕНИ В ЭПОХЕ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Миклош Санто

Поклад, прочитанный в 1963 году на летней международной конференции фило-софского Института Венгерской Академии Наук, представляет собой часть более обшир-ной научной статьи автора, посвященной некоторым важнейшим теоретическим пробле-мам вопроса о свободном времени (например вопросу о понятии свободного времени и его функции, опытам типизации занятий в свободное время, факторам, определяющим выбор различных видов активности); статья является теоретической гипотезой конкретных социологических съемок, которая в будущем может оправдаться или опровергаться, уточняться или углубляться на основе дальнейших исследований; в настоящем разделе рассматривается вопрос о том, как в наши дни, при различных условиях двух мировых систем, научно-техническая революция преобразует способ жизни, формирует уровень культуры, в каких сходных и противоположных формах осуществляется это преобразова-ние и как оно соотносится с постоянно возрастающим количеством свободного времени и постоянно дифференцирующимися способами активности в свободное время.

Настоящий доклад связан с темой двух других докладов тем, что общие закономер-ности научно-технической революции реализуются в условиях производственных отно-шений социализма как особые тенденции, осуществляющиеся в течение конкретного раз-вития различных социалистических стран как отдельные национальные особенности (специфики). Виды занятости в свободное время являются важными и яркими показа-телями культурной революции, характеризующейся прежде всего доминантным поло-жением социалистических элементов, повышением культурного уровня и преобразованием способа жизни. Сходные или тождественные данные о способах активного использования свободного времени отражают универсальность преобразований, происходящих в соци-алистических странах, его общие закономерности, а различия в пропорциях способствуют пониманию национальных особенностей.

THE INCREASE OF LEISURE TIME IN THE AGE OF SCIENTIFIC-TECHNICAL REVOLUTION

by Miklós Szántó

This lecture was presented before the international conference organized by the Institute of Philosophy of the Hungarian Academy in the summer of 1963. It is part of a more extensive work treating a few theoretical problems of leisure time (its concept and function, attempts to classify leisure-time activity, determinants of the selection of different activities, etc.). The study is a theoretical hypothesis made on the basis of concrete sociological surveys which further research will partially approve, discard, correct or elaborate. This chapter examines how the scientific-technical revolution of modern times modifies the way of living, in the two different social systems, changes the cultural level; it studies the way these changes affect the increasing amount of leisure time and the increasingly varied leisuretime activities and vice versa. The general laws of the scientific-technical revolution become realized in the socialist relations of production as particular tendencies which are manifest in the concrete development of the various socialist countries as individual or national features, thus linking this report to the theme of the two other lectures. The cultural revolution (characterized primarily by the dominance of socialist elements, the rise of cultural standards, the transformation of the way of life) is clearly indicated by leisure-time activities. Identical or similar data gained from the analysis of such activities prove the universal character of changes occurring in socialist countries. They help us to deduce general laws and their differences bring about an understanding of special national features.